

Maciej Wojewódka

Sz. Pan Przewodniczący
Senator Aleksander Pocij
Komisja Praw Człowieka,
Praworządności i Petycji

Szanowny Panie Przewodniczący

Niniejszym dokonuję korekty brzmienia zapisu art. 95 § 5 *Ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, żądanego w mojej petycji do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, z dn. 13.11.2019 r. (data wpływu 15.11.2019 r.), zarejestrowanej pod poz. P10-04/19, w sprawie zmiany *Ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, w tym o ustawowe zdefiniowanie pojęć: dobro dziecka i alienacja rodzicielska, wzmocnienie ochrony dziecka oraz poszerzenie regulacji, dotyczących pieczy naprzemiennej*, w następujący sposób:

Po dokonaniu tej korekty punkt 1 mojej petycji otrzymuje brzmienie:

1) Dodaje się art. 95 § 5 o brzmieniu:

„Jako dobro dziecka rozumie się jego wychowywanie i znajdowanie się dziecka pod opieką, w sposób zapewniający jak najlepsze dla jego życia, zdrowia i rozwoju sprawowanie tych czynności wraz z zapewnianiem przestrzegania jego godności, rozsądnych interesów i praw oraz uwzględnianiem rozsądnego decydowania przez niego o swojej sytuacji i przyszłości, o ile nie przemawiają przeciwko temu obiektywne przesłanki z podstawowym udziałem jego biologicznych ojca i matki.”

Pozostała treść mojej petycji pozostaje bez zmian.

W załączniku przesyłam mój skorygowany projekt *Ustawy o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy*.

Poprzedni mój e-mail, w sprawie tej korekty uprzejmie proszę uznać za niebyły.

Punkt 3 żądania mojej petycji pozostaje bez zmian, w stosunku do jego pierwotnego brzmienia.

Jednocześnie wyrażam zgodę na zamieszczenie mojego imienia i nazwiska na stronie internetowej Senatu Rzeczypospolitej Polskiej lub urzędu go obsługującego moich danych osobowych (imienia i nazwiska) wraz z tekstem niniejszej korekty.

UZASADNIENIE

W związku z pojawieniem się wątpliwości, odnoszących się do jasności żądanego, w mojej petycji brzmienia art. 95 § 5 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, zasadne jest dokonanie korekty brzmienia treści tego żądania, poprzez jego sprecyzowanie, w powyżej przedstawiony sposób.

Maciej Wojewódka

U S T A W A

z dnia ...

o zmianie Ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy

Art. 1 W ustawie z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t. j. Dz. U. z 2019 r. poz. 2086.) wprowadza się następujące zmiany:

1) Dokonuje się zmiany treści art. 58 § 1a w taki sposób, aby otrzymał on następujące brzmienie:

„§ 1a. W przypadku braku porozumienia, o którym mowa w § 1, na wniosek jednego z rodziców sąd powierza wykonywanie władzy rodzicielskiej i sprawowanie pieczy nad dzieckiem obojgu rodzicom oraz określa sposób sprawowania pieczy nad dzieckiem w ten sposób, że dziecko będzie mieszkało przemiennie z każdym z rodziców w porównywalnych okresach lub w krótszych okresach u wnioskującego o to rodzica gdy wystąpi on z takim wnioskiem, o ile nie jest to sprzeczne z najlepszym zabezpieczeniem interesu i dobrem dziecka oraz nie narusza stabilnego miejsca edukacji dziecka, a także z wyjątkiem przypadku, gdy jedno z rodziców zamieszkuje za granicą. Jednocześnie sąd zarządza zachowanie stabilnego miejsca edukacji dziecka, podczas sprawowania pieczy naprzemiennej nad nim, o ile za jego zmianą nie przemawiają obiektywne czynniki. W przeciwnym przypadku, sąd powierzy wykonywanie władzy rodzicielskiej i sprawowanie pieczy nad dzieckiem jednemu z rodziców, ograniczając władzę rodzicielską drugiego do określonych obowiązków i uprawnień w stosunku do osoby dziecka, o ile dobro dziecka za tym przemawia, jednocześnie ustalając sposób kontaktów dziecka z drugim rodzicem i tego rodzica z dzieckiem.”

2) Dodaje się art. 58 § 1c o brzmieniu:

„W związku z powierzeniem sprawowania pieczy nad dzieckiem lub przed zarządzeniem takiego powierzenia, jeżeli zabezpieczenie najlepszego interesu lub dobro dziecka tego wymaga, sąd zobowiąże rodzica lub rodziców do określonego postępowania, a w szczególności skieruje rodziców lub jednego z nich do placówek lub specjalistów zajmujących się mediacją lub terapią rodzinną albo indywidualną lub poradnictwem lub świadczących rodzinie inną stosowną pomoc, z jednoczesnym wskazaniem sposobu kontroli wykonania wydanych zarządzeń.”

3) Dodaje się art. 95 § 5 o brzmieniu:

„Jako dobro dziecka rozumie się jego wychowywanie i znajdowanie się dziecka pod opieką, w sposób zapewniający jak najlepsze dla jego życia, zdrowia i rozwoju sprawowanie tych czynności wraz z zapewnianiem przestrzegania jego godności, rozsądnych interesów i praw oraz uwzględnianiem rozsądnego decydowania przez niego o swojej sytuacji i przyszłości, o ile nie przemawiają przeciwko temu obiektywne przesłanki z podstawowym udziałem jego biologicznych ojca i matki.”

4) Dodaje się art. 97 § 3 o brzmieniu:

„§ 3. Rodzice są zobowiązani do wzajemnego informowania się o bieżących sprawach dziecka, a w razie potrzeby do przekazywania sobie dokumentów dziecka, w celu prawidłowego wywiązywania się z pieczy nad dzieckiem, w szczególności dowodu osobistego lub innego dokumentu potwierdzającego tożsamość, gdy dziecko nie dysponuje nimi samodzielnie, a także kopii dokumentacji medycznej i szkolnej dziecka.”

5) Dokonuje się zmiany treści art. 107 § 2 w taki sposób, aby otrzymał on następujące brzmienie:

„§ 2 W przypadku braku porozumienia, o którym mowa w § 1, na wniosek jednego z rodziców sąd powierza wykonywanie władzy rodzicielskiej i sprawowanie pieczy nad dzieckiem obojgu rodzicom oraz określa sposób sprawowania pieczy nad dzieckiem w ten sposób, że dziecko będzie mieszkało przemiennie z każdym z rodziców w porównywalnych okresach lub w krótszych okresach u wnioskującego o to rodzica gdy wystąpi on z takim wnioskiem, o ile nie jest to sprzeczne z najlepszym zabezpieczeniem interesu i dobrem dziecka oraz nie narusza stabilnego miejsca edukacji dziecka, a także z wyjątkiem przypadku, gdy jedno z rodziców zamieszkuje za granicą. Jednocześnie sąd zarządza zachowanie stabilnego miejsca edukacji dziecka, podczas sprawowania pieczy naprzemienną nad nim, o ile za jego zmianą nie przemawiają obiektywne czynniki. W przeciwnym przypadku, sąd powierzy wykonywanie władzy rodzicielskiej i sprawowanie pieczy nad dzieckiem jednemu z rodziców, ograniczając władzę rodzicielską drugiego do określonych obowiązków i uprawnień w stosunku do osoby dziecka, o ile dobro dziecka za tym przemawia, jednocześnie ustalając sposób kontaktów dziecka z drugim rodzicem i tego rodzica z dzieckiem.”

6) Dokonuje się zmiany treści art. 113 (4) w taki sposób, aby otrzymał on następujące brzmienie:

„Sąd opiekuńczy, orzekając w sprawie kontaktów z dzieckiem, jeśli zabezpieczenie najlepszego interesu lub dobro dziecka tego wymaga zobowiąże rodziców albo jednego z nich do określonego postępowania, w szczególności skieruje ich lub jego do placówek lub specjalistów zajmujących się terapią rodzinną lub poradnictwem lub świadczących rodzinie inną stosowną pomoc z jednoczesnym wskazaniem sposobu kontroli wykonania wydanych zarządzeń.”

7) Dokonuje się zmiany treści art. 113 (5) w taki sposób, aby otrzymał on następujące brzmienie:

„Sąd opiekuńczy zmieni rozstrzygnięcie w sprawie kontaktów i sprawowania pieczy nad dzieckiem, jeśli wymaga tego dobro dziecka - w sposób prowadzący do zapewnienia zabezpieczenia najlepszego interesu i dobra dziecka.”

8) Dodaje się po art. 113 (6), art. 113 (7) o brzmieniu:

„Art. 113 (7) § 1. W sytuacji utrudniania lub uniemożliwiania kontaktu dziecka z rodzicem lub obojgiem rodziców albo rodzica lub rodziców z dzieckiem w sposób bezpośredni lub poprzez stosowanie innych form alienacji rodzicielskiej albo utrudniania sprawowania pieczy naprzemienną nad dzieckiem lub niewyrażania zgody na sprawowanie takiej formy pieczy sąd podejmie działania prowadzące do wyjaśnienia przyczyny występowania tego problemu, którymi obejmie wszystkie osoby sprawujące faktyczną, a nie tylko formalną pieczę nad dzieckiem.

§ 2. Ponadto sąd, jeśli wymaga tego zabezpieczenie najlepszego interesu lub dobro dziecka skieruje na terapię lub/ i szkolenie do kompetentnej placówki lub specjalisty rodzica, który niezasadnie uniemożliwia lub utrudnia kontakty dziecka z drugim rodzicem lub drugiego rodzica z dzieckiem albo stosuje inne formy alienacji rodzicielskiej albo niezasadnie utrudnia sprawowanie pieczy naprzemiennej nad dzieckiem lub niezasadnie nie wyraża zgody na sprawowanie takiej formy pieczy lub w obszarze takich zachowań znajduje się pod wpływem innych osób lub zagraża zdrowiu lub życiu swojego dziecka, w inny sposób.

§ 3. W sytuacji braku możliwości zastosowania lub braku skuteczności działań określonych w § 2 oraz dalszego niezasadnego utrudniania lub uniemożliwiania kontaktów dziecka z rodzicem lub rodzicami albo stosowania innej formy alienacji rodzicielskiej albo niezasadnego utrudniania sprawowania pieczy naprzemiennej nad dzieckiem lub niezasadnego nie wyrażania zgody na sprawowanie takiej formy pieczy, na wniosek rodzica poszkodowanego dziecka sąd ograniczy kontakt z dzieckiem sprawcy lub sprawcom takiego zachowania, a w sytuacji posługiwania się przez tego sprawcę lub przez tych sprawców drastycznymi sposobami zakáže mu lub im kontaktu z dzieckiem, aż do momentu zaprzestania przez niego lub nich takich zachowań i zapewnienia gwarancji trwałości zaniechania negatywnej postawy.

§ 4. Jako alienację rodzicielską uważa się świadome lub nieświadome działania polegające na wywoływaniu zaburzeń w prawidłowych relacjach pomiędzy dzieckiem, a co najmniej jednym z jego rodziców, prowadzące do niszczenia ich wzajemnej pozytywnej więzi i pozytywnych relacji, bez określania efektów tych działań jako jednolitego syndromu lub zespołu.

§ 5. Jako działania z zakresu alienacji rodzicielskiej uważa się manipulowanie strachem i lękami, zastraszanie oraz szantaż emocjonalny dziecka, utrudnianie kontaktów dziecka z jego prawidłowo postępującymi rodzicem lub rodzicami, wzbudzanie niechęci lub nienawiści u dziecka do jego rodzica lub rodziców oraz inne negatywne zachowania prowadzące do niszczenia ich wzajemnych, pozytywnych więzi i relacji.”

Art. 2 Ustawa wchodzi w życie po upływie 30 dni od dnia ogłoszenia.

UZASADNIENIE

Niespójność terminologii, stosowanej w ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską *Konwencji o Prawach Dziecka* i w *Kodeksie Rodzinnym i Opiekuńczym*, a także nieprecyzyjność stanowienia *Kodeksu Rodzinnego i Opiekuńczego* powoduje niedostateczną ochronę *interesu i dobra dziecka* oraz implikuje stosowanie nieprawidłowego prawa zwyczajowego, w niektórych obszarach, w tym powierzanie formalnej lub rzeczywistej pieczy nad *dzieckiem* w rodzinach rozbitych osobom stosującym wobec *niego* przemoc i prawne utrzymywanie takiego stanu rzeczy.

Niniejsza ustawa wprowadza zmiany, dotyczące uregulowania niezmiernie istotnego dla *dobra i interesu dziecka* obszaru, zarazem precyzując niektóre jego aspekty.

1) **Dokonanie zmiany artykułu 58 § 1a** jest uzasadnione koniecznością zapewnienia przestrzegania prawa nieskrępowanego dostępu dziecka do obojga, **jednakże prawidłowo postępujących** rodziców i koniecznością zapewnienia **prawidłowego sprawowania** przez nich pieczy nad nim wraz z jednoczesnym odejściem od niezasadnej subiektywizacji kognicji sądu, w

tym obszarze, która może prowadzić do powstawania nieprawidłowości podczas postępowania sądowego¹ oraz do zbytniego wydłużania i przewlekłości spraw, dotyczących sprawowania pieczy nad dzieckiem².

Według oficjalnych danych Ministerstwa Sprawiedliwości, opracowanych według stanu na pierwsze półrocze 2017 roku niektóre postępowania w sprawach opiekuńczych, zawisłe za ledwie w pierwszej instancji toczyły się nawet ponad 8 lat, w tym 6 – 12 miesięcy toczyło się 11.841 spraw, 1 – 2 lat – 4.988 spraw, 2 - 3 lat – 876 spraw, 3 – 5 lat - 294 sprawy, 5 – 8 lat - 41 spraw, a powyżej 8 lat – 5 spraw³.

Pojęcie najlepsze zabezpieczenie interesu dziecka odnosi się do art. 3 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka⁴, a pojęcie dobra dziecka - do art. 95 § 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁵ oraz do wprowadzanego niniejszą ustawą stanowienia art. 95 § 5 tego Kodeksu.

Zmiana stanowienia art. 58 § 1a *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego* obejmuje również konieczność zapewnienia dziecku stabilnego miejsca edukacji, o ile przeciwko temu nie przemawiają obiektywne przesłanki.

W celu właściwego uregulowania sprawowania pieczy nad dzieckiem, w sytuacji rozpadu związku jego rodziców (rozwód, separacja, rozpad związku nieformalnego) niezbędna jest zmiana prawa rodzinnego w kierunku prawidłowego sprawowania pieczy naprzemiennej (wspólnej) we wszystkich obszarach, w których jest to możliwe.

Korzyści wypływające z prawidłowego stosowania pieczy naprzemiennej potwierdzają badania naukowe, na co zwrócił uwagę m. in. sędzia Sądu Okręgowego w Gdańsku – Wojciech Bądz w nagrodzonym przez *Stowarzyszenie Sędziów Rodziny w Polsce* opracowaniu: *Prawo dziecka do obojga rodziców*⁶, odnosząc się do badań przeprowadzonych przez Lindę Nielsen z Katedry Edukacji na Uniwersytecie Wake Forest (USA)⁷, wskazujących na lepsze poczucie emocjonalne, behawioralne i psychologiczne oraz zdrowie fizyczne i lepsze relacje z ojcami i matkami dzieci wychowywanych w ramach pieczy naprzemiennej oraz do badań przeprowadzonych przez Roberta Bausermana wskazujących na lepsze przystosowanie społeczne dzieci wychowywanych w ramach sprawowania tej formy pieczy, przy czym według badań klinicznych przeprowadzonych przez Bausermana sprawowanie pieczy naprzemiennej nie było korzystne w sytuacji występowania

¹ Zob. *Zapis stenograficzny: Posiedzenie Komisji Rodziny i Polityki Społecznej w dn. 27 maja 2014 r. (117.)*, Senat RP VIII Kadencja. Warszawa 2014, s. 6, 19. [Online]. Dostępne w Internecie:

https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=22&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiVotG9m6raAhULiKYKHS5UAXA4ChAWCE4wCw&url=https%3A%2F%2Fwww.senat.gov.pl%2Fdownload%2Fgfx%2Fsenat%2Fpl%2Fsenatkomisjeposiedzenia%2F5002%2Fstenogram%2F117rps_egz_2.pdf&usq=AOvVaw3_vYwcGmRLdUiSqmZPwlgj [dostęp: 12.11.2019]. Por. także M. Wojewódka, *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*. Wydanie II poprawione i uzupełnione. Kraków 2015, s. 17, 32 - 35 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://docplayer.pl/11776088-Maciej-wojewodka-dziecko-rodzic-i-rozwod-oraz-alienacja-rodzicielska-problemy-pomysly-porady-maciej-wojewodka-krakow-2015-telefon-kom.html> [dostęp: 12.11.2019]. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska – jako przemoc, w odniesieniu do polskich regulacji prawnych*. „Jurysta Magazyn Prawniczy” 2017, nr 12 (278), s. 14 i in.

² Por. Ministerstwo Sprawiedliwości, *Podstawowa informacja o działalności sądów powszechnych – I półrocze 2017 roku na tle poprzednich okresów statystycznych*. „Informator Statystyczny Wymiaru Sprawiedliwości”. s. 24 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/publikacje/download.2779.0.html> [dostęp: 12.11.2019].

³ *Ibidem*.

⁴ Dz. U. 1991 Nr 120 poz. 526 z późn. zm.

⁵ t. j. Dz. U. z 2019 r. poz. 2086.

⁶ W. Bądz, *Prawo dziecka do wychowania przez oboje rodziców* edycja 2018. Konkursowa praca Wojciecha Bądz [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.ssswp.pl/aktualnosci.php?typ=kk&art=293&start=0&irek=34> [dostęp: 12.11.2019].

⁷ L. Nielsen, *Parenting Plans for Infants, Toddlers, and Preschoolers: Research and Issues*. „Journal of Divorce & Remarriage” 2014. vol. 55. Issue 4, s. 315 – 333 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.bcba.org/site/wp-content/uploads/2014/06/2014-Nielsen.ParentingPlansInfants.JDivRemarriage.pdf> [dostęp: 12.11.2019].

silnego konfliktu pomiędzy rozwiedzionymi rodzicami, agresji i silnego zaniedbywania dziecka przez jednego z rodziców⁸.

W tym kontekście należy wskazać, że kierowanie się *dobrem dziecka i najlepszym interesem dziecka* wymaga odróżnienia konfliktu pomiędzy rodzicami od przyjmowania przez jednego z rodziców postawy niezasadnie izolującej dziecko od drugiego rodzica lub dokonującej innych form alienacji rodzicielskiej, w tym niezasadnie niewyrażającej zgody na sprawowanie nad ich wspólnym dzieckiem pieczy naprzemiennej i gotowości do współpracy, w tym zakresie.

Niezasadne obciążanie obojga rodziców winą za problem i ukrywanie go pod określeniem konfliktu jest niewłaściwe i szkodliwe dla dziecka oraz stoi w rażącej sprzeczności z art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁹ oraz art. 3 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka¹⁰.

Do materiałów źródłowych, dotyczących przykładowych polskich i międzynarodowych badań, wskazujących na zdrowotne i rozwojowe problemy dzieci wychowywanych bez prawidłowego udziału ojców i matek odnosi się dalsza część uzasadnienia.

2) **Dodanie artykułu 58 § 1c** uzasadnione jest niejednokrotnym brakiem niezbędnych kompetencji jednego lub obojga rodziców do prawidłowego sprawowania pieczy nad dzieckiem, co może być spowodowane nie tylko złą wolą ale także innymi czynnikami, takimi jak brak właściwej wiedzy opiekuńczej i wychowawczej lub zaburzeniami rodzica, względnie rodziców, czego występowanie potwierdzają badania naukowe¹¹ oraz koniecznością zapewnienia jak najszerszego dostępu dzieci do miłości i obecności w ich życiu obojga **prawidłowo** postępujących rodziców, niezależnie czy mieszkają razem czy osobno.

Zebrane badania, dotyczące zaburzeń rozchodzących się rodziców zostały wskazane m. in. w publikacji autorstwa Macieja Wojewódki: *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*¹². Niektóre z nich były uprzednio opisane w publikacji Alicji Czeredereckiej i Ewy Wach: *A Difficulties in Social Adaptation of Persons Experiencing Marital Failures*, zamieszczonej w periodyku wydawanym przez Instytut Ekspertyz Sądowych im. prof. dr Jana Sehna w Krakowie: *Z zagadnień nauk sądowych*¹³.

3) Pomimo stanowienia art. 95 § 3 *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, że „Władza rodzicielska powinna być wykonywana, tak jak wymaga tego **dobro dziecka** i interes społeczny” oraz **powoływanie się na dobro dziecka** w art. 58 § 1, art. 58 § 1a, art. 96 § 2, art. 107 § 1, art. 107 § 2, art. 119 § 2, art. 120 i art. 125 § 1 tego *Kodeksu* **polskie ustawodawstwo nie definiuje pojęcia dobra dziecka**, co wpływa na nieprawidłowości w stosowaniu prawa, zwłaszcza w rozstrzygnięciach dotyczących sprawowania pieczy nad dzieckiem, w rodzinach rozbitych, w tym w sytuacjach zaistniałych na skutek orzeczenia przez sąd rozwodu lub separacji jego rodziców¹⁴.

⁸ R. Bauserman, *Child Adjustment in Joint-Custody Versus Sole-Custody Arrangements: A Meta-Analytic Review*. „Journal of Family Psychology” 2002 vol. 16 nr 1, s. 91 – 102 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/fam-16191.pdf> [dostęp: 12.11.2019].

⁹ Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483.

¹⁰ Dz. U. 1991 Nr 120 poz. 526 z późn. zm.

¹¹ Zob. A. Czerederecka, E. Wach, *A Difficulties in Social Adaptation of Persons Experiencing Marital Failures*. „Z Zagadnień Nauk Sądowych” 1994, nr XXX, s. 64 – 77, M. Wojewódka, *Dziecko ..., s. 36 – 37* i in.

¹² M. Wojewódka, *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*. Wydanie II poprawione i uzupełnione. Kraków 2015, s. 36 - 37 [Online]. Dostępne w Internecie:

<https://docplayer.pl/11776088-Maciej-wojewodka-dziecko-rodzic-i-rozwod-ora-z-alienacja-rodzicielska-problemy-pomysly-porady-maciej-wojewodka-krakow-2015-telefon-kom.html> [dostęp: 12.11.2019].

¹³ A. Czerederecka, E. Wach, *A Difficulties ..., s. 64 – 77*.

¹⁴ Zob. M. Wojewódka, *Dziecko ..., s. 17, 32, 34*. Zob. także Goldenline, *Forum Alienacja rodzicielska* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.goldenline.pl/grupy/Zainteresowania/alienacja-rodzicielska> [dostęp: 12.11.2019]. Facebook, *Forum Alienacja rodzicielska* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.facebook.com/groups/alienacja.rodzicielska> [dostęp: 12.11.2019].

Ochrona *dobra wspólnych małoletnich dzieci małżonków* jest także przesłanką niedopuszczalności orzeczenia rozwodu lub separacji, gdyby to *dobro* miało ucierpieć na skutek wydania takiego orzeczenia, o czym stanowią art. 56 § 2 i art. 61 (1) § 2 *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*.

Ograniczenie pojęcia *dobra dziecka* do niejednoznacznego przedstawiania go na płaszczyźnie normatywnej i doktrynalnej, charakterystycznego dla klauzul generalnych¹⁵ jest dalece niewystarczające. Tym bardziej, że zarówno w orzecznictwie, jak i w piśmiennictwie, w naszym kraju występuje brak jednolitego zdefiniowania tego pojęcia¹⁶.

Z kolei na trudności interpretacyjne, powstające na skutek braku ustawowej definicji pojęcia *dobra dziecka* wskazuje literatura przedmiotu¹⁷.

Na występowanie wspomnianych nieprawidłowości, w stosowaniu prawa wskazali m. in. były Prezes Najwyższej Izby Kontroli, a zarazem były sędzia rodzinny – Janusz Wojciechowski, podczas seminaryjnego posiedzenia Komisji Rodziny i Polityki Społecznej Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, w dn. 27 maja 2014 roku, wskazując że *dziecko jest najczęściej w takich sytuacjach przedmiotem*¹⁸ oraz Kierownik Zakładu Psychologii Sądowej Instytutu Ekspertyz Sądowych im. prof. dr Jana Sehna - dr Alicja Czerederecka, poruszając w swojej publicystyce fakt, że zdarzają się *błędy, brak obiektywizmu, niekompetencje i naruszanie zasad kodeksu etyczno-zawodowego przez biegłych* (sądowych)¹⁹.

Również Rzecznik Praw Dziecka, w swojej informacji za 2017 rok wskazał na dokonane przez siebie interwencje, dotyczące niewłaściwego podchodzenia do dobra dziecka podczas rozstrzygnięć sądowych i postępowań w obszarach: udzielania ochrony cudzoziemcom, sprawowania władzy rodzicielskiej, sprawowania pieczy przez rodziców nad dzieckiem, wysłuchiwanie dziecka, zapewniania dziecku pieczy zastępczej, spraw adopcyjnych, ustalania pochodzenia dziecka, realizacji kontaktów dziecka z rodzicem, postępowania w sprawach nieletnich, postępowań z zakresu objętych realizacją przepisów dotyczących przemocy w rodzinie, prawa dziecka do godziwych warunków socjalnych, prawa dziecka do nauki, ochrony praw małoletnich cudzoziemców oraz z zakresu międzynarodowego i europejskiego prawa rodzinnego²⁰.

W tejże informacji Rzecznik Praw Dziecka wskazał, na występowanie nieprawidłowości dotyczących praw dziecka, w takich obszarach jak: prawo do życia i ochrony zdrowia, prawo do wychowania w rodzinie, prawo do godziwych warunków socjalnych, prawo do nauki i prawo do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem²¹.

¹⁵ K. Mendecka, *Klauzula dobra dziecka w Konwencji o Prawach Dziecka i w prawie polskim (wybrane problemy)*. „Acta Universitatis Lodzianensis” 2016, 77, s. 31 [Online]. Dostępne w Internecie: [file:///C:/Users/ProBook/Desktop/Klauzula%20dobra%20dziecka%20w%20Konwencji%20o%20Prawach%20Dziecka%20i%20w%20Prawie%20Polskim%20\(wybrane%20problemy\).pdf](file:///C:/Users/ProBook/Desktop/Klauzula%20dobra%20dziecka%20w%20Konwencji%20o%20Prawach%20Dziecka%20i%20w%20Prawie%20Polskim%20(wybrane%20problemy).pdf) [dostęp: 12.11.2019].

¹⁶ Ibidem, s. 30 – 32.

¹⁷ Zob. M. Cudowska, P. Pawluczuk – Bućko, *Koncepcja „nadrzędnego interesu dziecka” - jako element sprawowania opieki nad dzieckiem – analiza porównawcza na przykładzie Polski i stanu Minnesota*. [w:] *Prawo małżeńskie i jego relacje z innymi gałęziami prawa*. „Kortowski Przegląd Prawniczy”, s. 46, 51 [Online]. Dostępne w Internecie: <http://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/KPP-Monografie/6/43-52.pdf> [dostęp: 12.11.2019].

¹⁸ Zapis ..., s. 19.

¹⁹ A. Czerederecka, *Rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne na cenzurowanym*. „Rodzina i Prawo. Kwartalnik Sędziów Rodzinnych” 2013. nr 24, s. 21.

²⁰ Rzecznik Praw Dziecka, *Informacja o Działalności Rzecznika Praw Dziecka za rok 2017 oraz uwagi o stanie przestrzegania praw dziecka*. Warszawa 2018, s. 455 - 502 [Online]. Dostępne w Internecie: file:///C:/Users/ProBook/Desktop/informacja_o_dzialalnosci_rzecznika_praw_dziecka_za_rok_2017.pdf [Dostęp: 12.11.2019].

²¹ Ibidem, s. 549 – 595.

Aby zminimalizować występowanie takich sytuacji oraz w związku z tym, że art. 3 ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską *Konwencji o Prawach Dziecka*²² stanowi co następuje:

1. *We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, sprawą nadrzędną będzie najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka.*

2. *Państwa-Strony działają na rzecz zapewnienia dziecku ochrony i opieki w takim stopniu, w jakim jest to niezbędne dla jego dobra, biorąc pod uwagę prawa i obowiązki jego rodziców, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie za nie odpowiedzialnych, i w tym celu będą podejmowały wszelkie właściwe kroki ustawodawcze oraz administracyjne.*

3. *Państwa - Strony czuwają, aby instytucje, służby oraz inne jednostki odpowiedzialne za opiekę lub ochronę dzieci dostosowały się do norm ustanowionych przez kompetentne władze, w szczególności w dziedzinach bezpieczeństwa, zdrowia, jak również dotyczących właściwego doboru kadr tych instytucji oraz odpowiedniego nadzoru.*

ustawowe zdefiniowanie pojęcia: *dobra dziecka jest konieczne.*

Omówienie przykładowych polskich i międzynarodowych badań, wskazujących na zdrowotne i rozwojowe problemy dzieci wychowywanych bez prawidłowego udziału ojców i matek zostało przedstawione m. in. w publikacji: *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*²³. Bardziej szczegółowe odniesienie do tego zagadnienia znajduje się również w p. 7 uzasadnienia ustawy.

Niektóre ze wskazanych problemów zostały także przedstawione podczas seminaryjnego posiedzenia Komisji Rodziny i Polityki Społecznej Senatu RP, zorganizowanego wspólnie z Komisją Polityki Społecznej i Rodziny Sejmu RP we współpracy z Komitetem Przystrogi przed Oddzieleniem Rodzica, zatytułowanego: *Alienacja rodzicielska jako przemoc wobec dziecka, w sytuacji rozpadu związku jego rodziców - 27 maja 2014 roku*²⁴.

4) **Dodanie artykułu 97 § 3** uzasadnione jest koniecznością zapewnienia warunków do prawidłowego wypełniania obowiązków rodzicielskich przez oboje rodziców, zgodnie ze stanowieniem art. 95 § 3 *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, a w związku z faktem, że rodzice nie dysponują oryginałami dokumentacji lekarskiej, a często legitymację szkolną i dowód tożsamości posiada samo dziecko, dla prawidłowego wywiązywania się z obowiązków rodzicielskich, przez oboje rodziców niezbędny jest m. in. dostęp ojca i matki do kopii dokumentacji medycznej i szkolnej dziecka.

5) **Dokonanie zmiany artykułu 107 § 2** uzasadnione jest analogicznie do uzasadnienia, odnoszącego się do dokonania zmiany art. 58 § 1a.

6) **Dokonanie zmian artykułu 113 (4) i artykułu 113 (5)** jest spowodowane koniecznością odejścia od nieuzasadnionej subiektywnej kognicji sądu w sprawach, w których zabezpieczenie *dobra dziecka* wymaga zajęcia jednoznacznej postawy oraz koniecznością zapewnienia *najlepszego zabezpieczenia interesu dziecka*, zgodnie z brzmieniem art. 3 ust. 1 *Konwencji o*

²² Dz. U. 1991 Nr 120 poz. 526 z późn. zmianami

²³ M. Wojewódka, *Dziecko...*, s. 6 - 12.

²⁴ Zapis, s. 5 - 8, 10 - 12, 19.

*Prawach Dziecka*²⁵ oraz koniecznością sprecyzowania kognicji sądu, w kwestii rozstrzygnięcia czy w rozpatrywanym przypadku ma odnosić się ona do obojga rodziców czy do jednego z nich.

Zaniechanie, w tym zakresie może skutkować zagrożeniem dla zdrowia, a nawet życia dziecka, czego przykładem mogą być pojawiające się informacje medialne o zagrożeniach dla zdrowia (np. wypadku pobicia)^{26 27} i życia^{28 29} dzieci, na skutek niewłaściwych postaw rodziców, w tym o zabójstwach dzieci przez rodziców, przed czym niestety nie zostały ochronione przez prawo.

O zabójstwach dzieci przez ojców - w Polsce informowały m. in. *Gazeta Lubuska*³⁰, *Super Expres*³¹ i *Wprost*³², a o zabójstwach dzieci przez matki - w naszym kraju m. in. *Fakt24*³³, *Gazeta Pomorska*³⁴ i *Super Ekspres*³⁵.

Przykładem zawodności sądowego zabezpieczenia *interesu i dobra dziecka*, nawet podczas kontrolowanego przez kuratora jego spotkania z rodzicem – była tragedia, która wydarzyła się 25 listopada 2018 roku – w Warszawie, zakończona śmiercią tego dziecka oraz podejrzeniem o doprowadzenie do tej sytuacji przez ojca, który następnie popełnił samobójstwo³⁶.

Statystyki policyjne wskazują na podejrzenia, że w 2018 roku 12.404 osób małoletnich zostało dotkniętych przemocą w rodzinie³⁷.

A dotyczą one jedynie przypadków zgłoszonych aktów przemocy, z których część oczywiście mogła być formą alienacji rodzicielskiej, polegającej w takich przypadkach – m. in. na wysnuwaniu fałszywych oskarżeń o przemoc wobec dziecka lub o molestowanie seksualne dziecka - w celu doprowadzenia do oddzielenia od niego drugiego rodzica.

Szymon Wójcik, w publikacji: *Przemoc fizyczna wobec dzieci* wskazał, że: *Co roku notuje się kilkadziesiąt przypadków krzywdzenia dzieci ze skutkiem śmiertelnym*, a wśród skutków przemocy fizycznej występują u dzieci: uszkodzenia mózgu i ośrodkowego układu nerwowego, uszkodzenia jamy brzusznej, złamania, wybita zębów, naruszenia bębenków usznych, nosa i oczu oraz

²⁵ Dz. U. 1991 Nr 120 poz. 526 z późn. zm.

²⁶ Fakt24, *Ojciec pobił dziecko* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fakt.pl/ojciec-pobil-dziecko> [dostęp: 12.11.2019].

²⁷ Fakt24, *Matka pobila dziecko* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fakt.pl/matka-pobila-dziecko> [dostęp: 12.11.2019].

²⁸ Fakt24, *Ojciec zabił dziecko* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fakt.pl/ojciec-zabil-dziecko> [dostęp: 12.11.2019].

²⁹ Fakt24, *Matka zabiła dziecko* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fakt.pl/matka-zabila-dziecko> [dostęp: 12.11.2019].

³⁰ T. Hucał. Z. Janicki, *Ojciec zabił dziecko, a sam się powiesił*. „Gazeta Lubuska” 24.03 2007 [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.gazetalubuska.pl/wiadomosci/art/7691711.ojciec-zabil-dziecko-a-sam-sie-powiesil.id.t.html> [dostęp: 12.11.2019].

³¹ Lubików. *Ojciec POWIESIŁ córkę, a potem popełnił samobójstwo?! Dziecko obchodziło 8. urodziny...* „se.pl”. 31.03.2017 [Online]. Dostępne w Internecie: http://www.se.pl/wiadomosci/polska/ojciec-powiesil-letnia-corke-a-potem-horror-w-lubikowie-woj-mazowieckie_974282.html [dostęp: 12.11.2019].

³² *Tragedia w Pile. Zabił dziecko, bo przegrywał w grze komputerowej?* „Wprost” 23.03.2017 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.wprost.pl/zycie/10047805/Tragedia-w-Pile-Zabil-dziecko-bo-przegrywal-w-grze-komputerowej.html> [dostęp: 12.11.2019].

³³ *Dzieci krzyczały, gdy mordowała je matka. Dlaczego nikt im nie pomógł?* „Fakt 24”, 24.01 [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fakt.pl/wydarzenia/polska/wroclaw/lubin-matka-zabila-dzieci-i-probowala-popelnic-samobojstwo/7857wg0> [dostęp: 12.11.2019].

³⁴ *Matka zmarłej Amelki jest poczytalna. Ona zabiła dziecko?* „Gazeta Pomorska” 27.10.2011 [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.pomorska.pl/wiadomosci/bydgoszcz/art/7252568.matka-zmarlej-amelki-jest-poczytalna-ona-zabila-dziecko.id.t.html> [dostęp: 12.11.2019].

³⁵ *Byli cudownym małżeństwem. Dlaczego matka ZABIŁA noworodka i siebie?* „se.pl” 29.11.2017 [Online]. Dostępne w Internecie: http://www.se.pl/wiadomosci/polska/byli-cudownym-mazentstwem-dlaczego-ewa-zabila-dziecko-i-siebie_1029799.html [dostęp: 12.11.2019].

³⁶ *Ojciec podał truciznę sobie i dziecku? Tak ratowano ich w sali zabaw* [Online]. Dostępne w Internecie: https://www.fakt.pl/wydarzenia/polska/warszawa/warszawa-smierc-dziecka-i-ojca-na-sali-zabaw-tomasz-m-otrul-siebie-i-syna/2ep5n5j?fbclid=IwAR2l_bAOPjzFB19hyOP_XVuj41LztWArTzMjVwgJRLI7ADUGiaxsedxvJIQ#slajd-1 [dostęp: 12.11.2019].

³⁷ Biuro Prewencji KGP Wydział Prewencji. *Informacja dotycząca realizacji przez Policję procedury „Niebieskiej karty w 2018 r.”* Warszawa 2019, s. 28 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.google.pl/url?sa=t&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwi67rWV6bXIAhWxtYsKHatUBJwQFjADegQIBhAC&url=https://www.fakt.pl/wydarzenia/polska/wroclaw/lubin-matka-zabila-dzieci-i-probowala-popelnic-samobojstwo/7857wg0> [dostęp: 12.11.2019].

przypalenia i oparzenia, a także urazy psychiczne jak zespół stresu pourazowego, syndrom dziecka maltretowanego, w tym osłabiona sfera emocjonalna dziecka i zaniżona jego samoocena, wycofanie się, stosowanie przemocy przez dziecko wobec innych osób, skrajna nieufność wobec obcych, problemy w nawiązywaniu relacji rówieśniczych i relacji społecznych oraz depresja³⁸.

Analogiczne skutki u dzieci mogą być efektem niektórych form *alienacji rodzicielskiej*³⁹.

7) **Dodanie artykułu 113 (7)** spowodowane jest koniecznością zapewnienia ochrony dzieciom przed szkodliwym dla ich zdrowia, życia i prawidłowego rozwoju problemem, jakim jest *alienacja rodzicielska* oraz jego różnorodnymi negatywnymi konsekwencjami, w tym niezasadnym utrudnianiem kontaktów z rodzicem lub z obojgiem rodziców, w sprawie którego 27 maja 2014 roku odbyło się seminaryjne posiedzenie Komisji Rodziny i Polityki Społecznej Senatu RP, zorganizowane wspólnie z sejmową Komisją Polityki Społecznej i Rodziny pt. *Alienacja rodzicielska - jako przemoc wobec dziecka, w sytuacji rozpadu związku jego rodziców*, z udziałem profesjonalistów zajmujących się problemem *alienacji rodzicielskiej*, przedstawiciele centralnych organów państwa i osób dotkniętych tym problemem oraz koniecznością zapewnienia prawidłowego funkcjonowania regulacji, dotyczących sprawowania pieczy naprzemiennej nad dzieckiem.

Oficjalny zapis wskazanego posiedzenia jest dostępny na stronie Senatu RP⁴⁰.

Omówienie badań na temat zagrożeń dla dzieci, pozbawionych dostępu do obecności i miłości obojga rodziców zostało przedstawione w dwu pierwszych rozdziałach wspomnianej już publikacji: *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*. Mogą one dotyczyć zdrowia, zachowania i rozwoju dziecka⁴¹.

W drugim rozdziale tej publikacji zostały przedstawione m. in. wnioski wypływające z projektu badawczego: *Alienacja rodzicielska (PA) – wstępne badania nad problemem i jego skutkami w Polsce*, prowadzonego przez jej autora - Macieja Wojewódkę oraz wnioski wypływające z innych badań⁴².

W ramach tego projektu, oprócz przeprowadzania szczegółowych autorskich ankiet oraz bezpośrednich rozmów z osobami dotkniętymi problemem *alienacji rodzicielskiej* i specjalistami, organizowania debat pomiędzy tymi osobami, w ramach autorskiej, nagrodzonej przez Komisję Europejską i Ministerstwo Edukacji Narodowej – jako lider *Europejskiego Roku Kreatywności i Innowacji w Polsce*, w kategorii inicjatywy społeczne - akcji społecznej *Wyalienowani rodzice czytają dzieciom*⁴³, przeprowadzania obserwacji, studiowania materiałów i publicystyki, z tego zakresu oraz z obszarów pokrewnych zostało utworzone m. in. otwarte forum dyskusyjne, na temat tego problemu - dla specjalistów z różnych branż, z udziałem osób bezpośrednio go doświadczających, tj. forum *Alienacja rodzicielska*, na portalu Goldenline⁴⁴.

³⁸ S. Wójcik. *Przemoc fizyczna wobec dzieci*. „Dziecko krzywdzone” 2012 nr 2(39). s. 23 – 24 [Online]. Dostępne w Internecie: http://fdds.pl/wp-content/uploads/2016/05/Wojcik_S_2012_Przemoc_fizyczna_wobec_dzieci.pdf [dostęp: 12.11.2019].

³⁹ Por. M. Wojewódka, *Dziecko...* s. 13 – 16.

⁴⁰ *Zapis...*, s. 1 – 25.

⁴¹ Zob. M. Wojewódka. *Dziecko...* s. 6 – 13.

⁴² *Ibidem*, s. 13 – 24.

⁴³ Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, *Europejski...*, s. 20 – 22.

⁴⁴ Goldenline, *Forum Alienacja rodzicielska* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.goldenline.pl/grupy/Zainteresowania/alienacja-rodzicielska> [dostęp: 12.11.2019].

Niestety w języku polskim nie ukazały się na temat alienacji rodzicielskiej i jej różnorodnych negatywnych skutków inne, w pełni profesjonalne publikacje, poza zapisem ze wspomnianego posiedzenia seminaryjnego⁴⁵ oraz opracowaniami, autorstwa Macieja Wojewódki⁴⁶, w tym zamieszczonymi w profesjonalnym magazynie prawniczym⁴⁷ oraz w periodyku poświęconym problematyce przemocy⁴⁸.

Ponadto w polskiej publicystyce, z tego zakresu występuje chaos informacyjny, mieszający problem *alienacji rodzicielskiej* ze zwykłą *alienacją*, *konfliktem* i *walką rodziców* oraz z tzw. *syndromem (zespołem) alienacji rodzicielskiej (PAS)*, zwanym także w Polsce tzw. *syndromem lub zespołem Gardnera*, koncepcją krytykowaną z powodu uproszczeń i nieściśłości⁴⁹, a w rzeczywistości będącym grupą różnych zjawisk o różnym stopniu nasilenia⁵⁰.

W tym kontekście, określenie *PAS* wykazuje charakter marketingowy, a nie naukowy i nie odzwierciedla w pełni faktycznie występującego problemu⁵¹.

Podobny chaos informacyjny daje się zauważyć również w literaturze anglojęzycznej.

Alienacja rodzicielska - to świadome lub nieświadome działania polegające na wywoływaniu zaburzeń w prawidłowych relacjach pomiędzy dzieckiem, a co najmniej jednym z jego rodziców, prowadzące do niszczenia ich wzajemnej pozytywnej więzi i pozytywnych relacji, **bez określania efektów tych działań - jako jednolitego syndromu lub zespołu**⁵².

Działania z zakresu *alienacji rodzicielskiej* - to manipulowanie strachem i lękami, zastraszanie oraz szantaż emocjonalny dziecka, utrudnianie kontaktów dziecka z jego prawidłowo postępującymi rodzicem lub rodzicami, wzbudzanie niechęci lub nienawiści u dziecka do jego rodzica lub rodziców oraz inne negatywne zachowania prowadzące do niszczenia ich wzajemnych, pozytywnych więzi i relacji⁵³.

Do niektórych negatywnych efektów *alienacji rodzicielskiej* dla dziecka amerykański psychiatra sądowy – dr Daniel J. Rybicki, z doświadczeniem sądowym na poziomie stanowym i federalnym zaliczył (za dr Philipem Michaeliem Stahlem) takie skutki - jak problemy w relacjach i budowaniu związków intymnych, problemy z panowaniem nad gniewem i wrogością w relacjach, problemy psychosomatyczne, problemy ze snem i z jedzeniem, luki w psychice i nadmierna zależność,

⁴⁵ Zapis ..., s. 1 – 25.

⁴⁶ Zob. M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 13 – 24, 43 – 60. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska i jej negatywne skutki oraz problemy dziecka wychowywanego przez jednego rodzica : referat inauguracyjny, wygłoszony na posiedzeniu seminaryjnym Komisji Rodziny i Polityki Społecznej Senatu Rzeczypospolitej Polskiej - dn. 27.05.2014 roku*. Kraków 2018, s. 1 – 14 i in.

⁴⁷ M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska – jako przemoc, w odniesieniu do polskich regulacji prawnych*. „Magazyn Prawniczy Jurysta 2017. nr 12 (278)”, s. 11 – 18.

⁴⁸ M. Wojewódka, *Oddzielenie od rodzica i jego konsekwencje*, „Niebieska linia” - dwumiesięcznik poświęcony problematyce przemocy” 2017, nr 5 (112) z 2017 r., s. 22 – 24.

⁴⁹ A. Czerederecka, *Syndrom oddzielenia od drugoplanowego opiekuna (PAS) - przydatność diagnozy w badaniach sądowych, w kontekście krytyki zjawiska*, „Nowiny Psychologiczne” 2005. nr 3, s. 31 – 42.

⁵⁰ Zob. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska i jej negatywne skutki, a tzw. syndrom (zespół) alienacji rodzicielskiej (PAS) – podstawowe różnice* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://sites.google.com/site/maciejwojewodka/home/alienacja-rodzicielska-i-jej-negatywne-skutki-a-pas-podstawowe-roznice> [dostęp: 12.11.2019].

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Zob. M. Wojewódka, *W interesie dobra dziecka i społeczeństwa* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://sites.google.com/site/maciejwojewodka> [dostęp: 12.11.2019]. Por także: Zapis, s. 1- 25. M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 13 – 24. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska i ...*, s. 1 – 14. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska – jako ...*, s. 11 – 14.

⁵³ *Ibidem*.

konfliktowe podejście do autorytetów oraz poczucie uprawnienia do własnej wściekłości, prowadzące do alienacji społecznej⁵⁴.

Z kolei prof. Edward Kruk, z University of British Columbia wskazuje na występowanie u dzieci poddawanych *alienacji rodzicielskiej* niskiego poczucia własnej wartości, braku zaufania, depresji oraz podatności na uzależnienia, co spowodowane jest utratą zdolności do dawania i przyjmowania miłości od rodziców⁵⁵.

Pierwszym krajem, który w 2010 roku podjął działania, w oparciu o sankcje karne przeciwko stosowaniu *alienacji rodzicielskiej* była Brazylia. W tym kraju, do przykładowych (ale nie wyłącznych) jej metod zostały zaliczone takie postawy jak: stosowanie działań deprecjonujących rodzica, przeszkadzanie w sprawowaniu władzy rodzicielskiej i w kontaktach z dzieckiem, rozmyślne ukrywanie przed rodzicem istotnych informacji dotyczących edukacji, zdrowia i miejsca zamieszkania dziecka, fałszywe oskarżenia wysuwane przeciwko rodzicom i dziadkom oraz zmiana adresu dziecka, w celu utrudnienia jego kontaktu z rodzicem⁵⁶.

Jednak wyciąganie sankcji karnych wobec rodzica, w przypadku stosowania przez niego alienacji rodzicielskiej nie jest właściwe, a może być nawet szkodliwe dla dziecka, co zostało wskazane w dalszej części uzasadnienia.

Zajmując się tym problemem należy zwrócić uwagę, że *alienacja rodzicielska* i *alienacja* - to są zupełnie dwa różne problemy, a *alienacja rodzicielska* nie jest tożsama z *konfliktem* lub *walką rodziców*. *Alienacja rodzicielska* jest formą przemocy, stosowanej świadomie lub nieświadomie⁵⁷.

Natomiast *alienacja* nie jest formą przemocy, a według *Słownika Języka Polskiego SJP* to pojęcie oznacza:

1. *poczucie obcości; wyobcowanie, odizolowanie się od środowiska;*
2. *w prawie: przeniesienie prawa własności na inną osobę*⁵⁸.

Konflikt, według *Słownika Języka Polskiego* - *to zetknięcie się sprzecznych interesów, poglądów, niezgodność ról, zatarg*⁵⁹.

Aby uniknąć zamieszania, w tym obszarze należy także zwrócić uwagę, że pomimo ostatnio czasami promowanego określenia *przemoc alienacji rodzicielskiej* nie jest ono terminem naukowym, a marketingowym określeniem promującej się w ten sposób niewielkiej grupy społecznej⁶⁰.

⁵⁴ D. J. Rybicki, *Parental Alienation And Enmeshment Issues In Child Custody Cases* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.fact.on.ca/Info/pas/rybick00.htm> [dostęp: 12.11.2019]. Zob. także: M. Wojewódka. Dziecko ... s. 13.

⁵⁵ E. Kruk, *The Impact of Parental Alienation on Children*. „Psychology Today” 2013 (April 25) [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/co-parenting-after-divorce/201304/the-impact-parental-alienation-children> [dostęp: 12.11.2019]. Zob. także: M. Wojewódka. Dziecko ... s. 13.

⁵⁶ Global Legal Monitor, *Brazil: Parental Alienation Criminalized*, „Library of Congress” [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/brazil-parental-alienation-criminalized/> [dostęp: 03.11.2019]. Zob. także: *Alienacja rodzicielska zakazana ustawą w Brazylii*. „Psychologia.net.pl Portal Psychologiczny” [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.psychologia.net.pl/serwis.php?level=928&rok=2010> [dostęp: 12.11.2019].

⁵⁷ Por. *Zapis ...*, s. 5 – 6, 7 – 8, 9 – 10 i in.

⁵⁸ *Słownik Języka Polskiego SJP* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://sjp.pl/alienacja> [dostęp: 12.11.2019].

⁵⁹ *Ibidem* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://sjp.pl/konflikt> [dostęp: 12.11.2019 r.].

⁶⁰ Facebook, *Przemoc alienacji rodzicielskiej grupa otwarta* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://www.facebook.com/PrzemocAlienacjiRodzicielskiej> [dostęp: 12.11.2019].

Zatem dokonując procedowania zmian *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego* oraz innych aktów prawnych należy unikać powoływania się na nienaukową, krytykowaną z powodu uproszczeń i nieścisłości koncepcję dr Richarda Gardnera tzw. *syndromu (zespołu) alienacji rodzicielskiej (PAS)*, przed posługiwaniem się którą zarazem przestrzega na swojej stronie internetowej *Amerykańskie Stowarzyszenie Psychologiczne (APA)*⁶¹, co zostało wskazane przez Macieja Wojewódkę w publikacji: *Alienacja rodzicielska i jej negatywne skutki, a tzw. syndrom (zespół) alienacji rodzicielskiej (PAS) – podstawowe różnice*⁶².

Pojęcie tzw. *syndromu (zespołu) alienacji rodzicielskiej (PAS)* nie zostało również uwzględnione w opublikowanej przez World Health Organization (WHO) *Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób (International Classification of Diseases) - ICD 11*⁶³.

Natomiast pod pozycją QE52 tej *klasyfikacji*, według jej stanu na kwiecień 2019 roku został uwzględniony *problem, związany z interakcjami interpersonalnymi w dzieciństwie*. Pod jego szczegółowym aspektem, zdefiniowanym pod pozycją QE52.0 znajduje się: *Problem dotyczący relacji na linii opiekun - dziecko*, określony jako: *istotne i trwałe niezadowolenie w relacji opiekun – dziecko, związane ze znacznymi zaburzeniami funkcjonowania*⁶⁴.

W ramach tej definicji częściowo mieści się *alienacja rodzicielska* i jej różnorodne negatywne konsekwencje, chociaż w tej definicji został ujęty szerszy problem, a *alienacja rodzicielska* nie jest bezpośrednio wskazana.

Do faktu wskazującego, że negatywnych skutków alienacji rodzicielskiej nie da się przedstawić w postaci jednoznacznego syndromu lub zespołu – odniósł się jednocześnie Maciej Wojewódka, m. in. w publikacjach: *Dziecko, rodzic i rozwód oraz alienacja rodzicielska*⁶⁵ oraz: *Alienacja rodzicielska – jako przemoc, w odniesieniu do polskich regulacji prawnych*, zamieszczonej w nr 12 (278) z 2017 roku *Magazynu Prawniczego Jurysta*⁶⁶.

Ponadto zajmując się tym aspektem problemu należy podkreślić, że publicznie krytykowane są nieakceptowalne w naszej kulturze poglądy twórcy koncepcji tzw. *syndromu (zespołu) alienacji rodzicielskiej (PAS)* – dr Richarda Gardnera na temat pedofili⁶⁷ oraz sposób popełnienia przez niego samobójstwa⁶⁸, do czego także odniósł się Maciej Wojewódka w publikacji: *Alienacja rodzicielska – jako przemoc w odniesieniu do polskich regulacji prawnych*⁶⁹.

Ten aspekt mógłby zostać wykorzystywany retorycznie, podczas ataków na zwolenników tej koncepcji, w tym w hipotetycznej sytuacji powoływania się na nią podczas procedowania zmian w prawie.

⁶¹ American Psychological Association (2008) *Statement on Parental Alienation Syndrome* [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.apa.org/news/press/releases/2008/01/pas-syndrome.aspx> [dostęp: 12.11.2019].

⁶² Zob. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska i jej negatywne skutki, a ...*

⁶³ World Health Organization, *ICD-11. International Classification of Diseases 11th Revision. The global standard for diagnostic health information* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://icd.who.int/en> [dostęp: 12.11.2019].

⁶⁴ *Ibidem* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en?fbclid=IwAR0etwSctkH2Xwh8ay6WvBNPKnAsXpTIESP0w8ywOibZazdKKDo67J5rOA#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f547677013> [dostęp: 12.11.2019].

⁶⁵ Zob. M. Wojewódka. *Dziecko ...* s. 13.

⁶⁶ Zob. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska – jako ...* s. 13.

⁶⁷ *Overview of Dr. Richard Gardner's Opinions on Pedophilia and Child Sexual Abuse*. "The Leadership Council on Child Abuse & Intepersonal Violence" [Online]. Dostępne w Internecie: <http://www.leadershipcouncil.org/1/pas/RAG.html> [dostęp: 12.11.2019].

⁶⁸ *Battered Women, Battered Children, Custody Abuse*. 27.04.2011 [Online]. Dostępne w Internecie: <http://ncmbts.blogspot.com/2011/07/dr-richard-gardner-complete-autopsy.html> [dostęp: 12.04.2018].

⁶⁹ Zob. M. Wojewódka, *Alienacja rodzicielska – jako ...* s. 12.

Zdefiniowanie *alienacji rodzicielskiej* i wskazanie niemożności przedstawienia jej efektów w postaci jednolitego syndromu lub zespołu oraz zdefiniowanie prowadzonych, w jej ramach szkodliwych działań zawierają art. 113 (7) § 4 i 113 (7) § 5 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

Poniżej zostało przedstawionych kilka przykładów badań, dotyczących sytuacji dzieci, wychowywanych bez dostępu do prawidłowo postępującego ojca i matki, które zostały wskazane - w inauguracyjnym wykładzie, wygłoszonym w Senacie RP podczas wspomnianego seminaryjnego posiedzenia Komisji Rodziny i Polityki Społecznej, zorganizowanego wspólnie z sejmową Komisją Polityki Społecznej i Rodziny⁷⁰, a które występują niezależnie od ewentualnego stosowania *alienacji rodzicielskiej*:

Małgorzata Kowanetz, z Instytutu Ekspertyz Sądowych im. prof. dr Jana Sehna, na podstawie przeprowadzonych badań wskazuje, że zarówno u dzieci, jak i u rodziców z rozbitych rodzin występują zaburzenia emocjonalne. Dominujące zaburzenia u dzieci to lęk, agresja, zahamowanie, zaburzenia zachowania oraz symptomy depresji⁷¹.

W publikacji Ronalda R. Rohnera oraz Roberta Veneziano, zamieszczonej w nr 5 z 2001 roku "Review of General Psychology", przygotowanej w oparciu o 100 badań przeprowadzonych w latach 1941 – 2001 znajdują się informacje o występowaniu takich zaburzeń u dzieci z ograniczonym dostępem do obecności i miłości ojca, jak np. spadek empatii, wzrost przemocy, problemy z zachowaniem, zaburzenia psychiczne u synów, mniejsze kompetencje społeczne, słabsze wyniki w nauce i problem borderline u dziewczynek oraz częstsze popadanie w depresję i uzależnienie od narkotyków u obojga⁷².

Dr Alicja Czerederecka, w swojej publicystyce zauważa, że gdy główna opieka nad dziećmi została przejęta przez ojca, zanim osiągnęły one wiek szkolny, pojawiają się u nich wahania samooceny, niezaspokojona potrzeba bezpieczeństwa, niesamodzielność, nieadekwatność w rozwiązywaniu problemów, izolowanie się lub poszukiwanie wsparcia⁷³.

Sam problem jest oczywiście znacznie szerszy. Jednak w związku z powyższym można stwierdzić, że z powodu, że obecna konstrukcja i funkcjonowanie prawa rodzinnego przyczyniają się do praktycznego oddzielania dziecka od ojca lub matki, w sytuacji rozchodzenia się jego rodziców - **występuje systemowa, prawna dyskryminacja dzieci wychowywanych w rozbitych rodzinach wobec dzieci wychowywanych w rodzinach pełnych, gdyż wychowywanie dziecka bez nieskrępowanego dostępu do prawidłowo postępujących ojca i matki naraża go na znacznie częstsze występowanie problemów obejmujących zaburzenia zdrowotne, emocji, rozwoju i zachowania, niż dzieci wychowywanych w prawidłowo postępujących rodzinach pełnych**⁷⁴.

Dodanie art. 113 (7) § 1 dotyczy ustawowego uregulowania nakazania przeprowadzania postępowań, wyjaśniających przyczyny stosowania *alienacji rodzicielskiej*, które jak zostało wskazane powyżej mogą być świadome lub nieświadome, utrudniania sprawowania pieczy

⁷⁰ Zapis ..., s. 5 - 7.

⁷¹ M. Kowanetz, *Rola dziadków w opiece nad dziećmi w rodzinach rozbitych*, „Nowiny Psychologiczne” 1999. nr 4 s. 15 – 21. Zob. także: M. Wojewódka. *Dziecko ...* s. 7.

⁷² R. P. Rohner. R. A. Veneziano *The Importance of Father's Love; History and Contemporary Evidence*, “Review of General Psychology” 2001 nr 5(4) s. 382 – 405. Zob. także: M. Wojewódka. *Dziecko ...* s. 8.

⁷³ A. Czerederecka, *Manipulowanie dzieckiem przez rodziców rywalizujących o udział w opiece*. „Dziecko krzywdzone” 2008. nr 25 (4), s. 7. Zob. także: M. Wojewódka. *Dziecko ...* s. 6 – 7.

⁷⁴ Zob. M. Wojewódka. *Dziecko ...* s. 67.

naprzemiennej nad dzieckiem oraz nie wyrażania zgody na sprawowanie takiej formy pieczy, co pozwoli z kolei na prawidłowe zarządzanie dalszego postępowania.

Zawiera zarazem imperatyw postępowania dla sądu, w tym odnoszący się do postaw osób, **które faktycznie, a nie tylko formalnie** sprawują pieczę nad dzieckiem, a które mogą w sposób szkodliwy wpływać na dziecko oraz na jego sytuację, swoją postawą i zachowaniem.

Przykładowo na badania, odnoszące się do niewłaściwej postawy dziadków, w tej sprawie, gdy taka postawa ma miejsce, wskazała Małgorzata Kowanetz z Instytutu Ekspertyz Sądowych im. prof. dr Jana Sehna w Krakowie, w swojej publikacji: *Rola dziadków w opiece nad dziećmi w rodzinach rozbitych*⁷⁵, a na przykład, z tego zakresu - w oparciu o swoją praktykę pracy psychologa - Joanna Kozieł podczas swojego wystąpienia na posiedzeniu seminaryjnym Komisji Rodziny i Polityki Społecznej Senatu RP, 27 maja 2014 roku⁷⁶.

Maciej Wojewódka, w swojej publicystyce przedstawił przykład negatywnej postawy rodziców matki (dziadków) oraz jej rodzeństwa, niszczących pozytywne relacje dzieci z ich ojcem, o czym został on poinformowany podczas prowadzenia projektu badawczego: *Alienacja rodzicielska (PA) – wstępne badania nad problemem i jego skutkami w Polsce*. W tym przypadku, wiodąca część *alienacji rodzicielskiej* wydawała się odbywać poza relacją matka – ojciec, osób pełnoletnich, którzy zarazem w ukryciu przed bliskimi matki w dalszym ciągu utrzymywali relacje seksualne⁷⁷.

Dodanie art. 113 (7) § 2 i art. 113 (7) § 3 zawiera ustawowe uregulowanie dalszych koniecznych działań, które powinny być stosowane na rzecz wprowadzenia optymalnego postępowania, w sytuacji niezasadnego utrudniania kontaktu dziecka z rodzicem i rodzica z dzieckiem, stosowania innych form *alienacji rodzicielskiej* oraz niezasadnego utrudniania sprawowania pieczy naprzemiennej nad dzieckiem i niezasadnego nie wyrażania zgody na sprawowanie takiej formy pieczy, które z jednej strony **nie zagrażałyby dziecku odizolowaniem go od jednego z rodziców**, na skutek pozbawienia albo ograniczenia wolności tego rodzica lub **pogorszeniem jego sytuacji materialnej**, na skutek ukarania tego rodzica grzywną, jako sankcji za utrudnianie kontaktów, a z drugiej prowadziłyby do prawidłowego sprawowania pieczy nad dzieckiem, w rodzinach rozbitych.

Istotnym aspektem tej innowacji jest nie powodowanie dodatkowej szkody i traumy dla dziecka, zagrażających jego najlepszemu interesowi i dobru, w sytuacji, gdy jest ono poddawane alienacji rodzicielskiej od jednego lub obojga rodziców oraz zastosowanie jak najlepszych działań, w tej sytuacji, w sposób zgodny ze stanowieniem art. 3 Konwencji o Prawach Dziecka⁷⁸.

O sankcjach finansowych dla rodzica oraz o zagrożeniach nimi, które są możliwe do stosowania, w sytuacji utrudniania kontaktów stanowią art. 582 (1) § 2, art. 582 (1) § 3, art. 582 (1) § 4, art. 598 (15) i art. 598 (16) *Ustawy z dn. 17 listopada 1964 r. - Kodeks postępowania cywilnego*⁷⁹.

Zaimplementowanie do polskiego systemu prawnego, bezpośrednio odnoszących się do tej sytuacji sankcji pozbawienia wolności może hipotetycznie okazać się skutkiem lobbingu części

⁷⁵ M. Kowanetz, *Rola ...*. Zob także: M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 7

⁷⁶ J. Kozieł, *Alienacja rodzicielska i nieświadomość przemocy w zachowaniach rodziców, a opieka nad dzieckiem*. [w:] *Zapis ...*, s. 9 – 10. Zobacz także: M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 22 -23.

⁷⁷ M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 21.

⁷⁸ Dz. U. 1991 Nr 120 poz. 526 z późn. zm.

⁷⁹ t. j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1460 z późn. zm.

oddzielonych od swoich dzieci ojców, a próby takich działań były uprzednio podejmowane⁸⁰, chociaż utrudnianie kontaktu dziecka z rodzicem może już być, przynajmniej teoretycznie sankcjonowane, w oparciu o stanowienie art. 191 § 1 *Kodeksu karnego*⁸¹.

Ponadto te aspekty żądania mają również trzy dodatkowe cele.

Po pierwsze: ochronę dziecka od zostania poddanym bardziej drastycznym i wyrafinowanym, a zarazem trudniejszym do zdiagnozowania formom *alienacji rodzicielskiej*, które mogły by być dokonywane przez niewłaściwie postępującego rodzica w celu dążenia, przez niego - do uniknięcia sankcji finansowych lub karnych;

Po drugie: ochronę chroniącego dziecko rodzica, izolującego swoje dziecko od zagrażającego jego zdrowiu lub życiu drugiego rodzica, w sytuacji niemożności, zapewnienia dziecku niezwłocznej lub niezbędnej ochrony prawnej, a zarazem wysuwania wobec niego oskarżeń o niezasadne izolowanie tego dziecka od zagrażającego mu rodzica.

Po trzecie: ochronę dziecka przed powierzeniem pieczy nad nim rodzicowi, zagrażającemu jego życiu lub zdrowiu, swoją postawą lub zaburzeniami.

Nadmierna długość postępowań w sprawach opiekuńczych oraz zagrożenia dla zdrowia i życia dzieci, w sytuacji niemożności zapewnienia im ochrony przez prawo, w każdym groźnym przypadku, zostały omówione uprzednio, podczas uzasadniania stanowienia treści odpowiednio art. 58 § 1a oraz art. 113 (4) i art. 113 (5) *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*.

Odnosząc się do problemów, dotyczących przeprowadzania postępowania sądowego, w sprawach opiekuńczych należy zarazem wskazać, że przeprowadzane przez psychologów opiniowanie w sprawach rodzinnych jest uważane przez nich - za najtrudniejsze pod względem merytorycznym i etycznym, a rodzice kwestionują obiektywizm, rzetelność i trafność zastosowanych metod diagnostycznych oraz kompetencje zawodowe psychologa⁸².

Jednocześnie, zdaniem dr Małgorzaty Toeplitz – Winiewskiej *sądy rodzinne niemal całkowicie, często wprost automatycznie, kierują się opinią psychologiczną, nie odnosząc jej konkluzji do innych dowodów w sprawie*⁸³.

Na występowanie trudności podczas rozstrzygania problemu na drodze postępowania sądowego, w tych przypadkach - mają wpływ, nie zawsze zadowalające przypomnienie i rozpoznawanie istoty problemu przez dzieci i dorosłych, podatność dzieci na sugestie, możliwość występowania błędów podczas diagnostyki, problem z utrzymywaniem adekwatnej atmosfery podczas przeprowadzania badań, posługiwanie się niezgodnymi z rzeczywistością skryptami zdarzeń przez dzieci, problemy z

⁸⁰ Zob. P. Motyka, *Nowy projekt dla ojców walczących z alienacją rodzicielską?*. „Onet” 22.06.2018 [Online]. Dostępne w Internecie: <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/nowy-projekt-szansa-dla-ojcow-walczacych-z-alienacja-rodzicielska/v7100sb> [dostęp: 12.11.2019]. Zob. także: Komisja Praworządności, Praw Człowieka i Petycji, *Wniosek o podjęcie postępowania w sprawie inicjatywy ustawodawczej dotyczącej projektu ustawy o zmianie Ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego i Kodeks karny*. Druk nr 776. Senat Rzeczypospolitej Polskiej. IX Kadencja. Warszawa 27.03.2018, s. 2 - 3 [Online]. Dostępne w Internecie: <file:///C:/Users/ProBook/AppData/Local/Temp/776.pdf> [dostęp: 29.10.2019].

⁸¹ Zob. M. Wojewodka, *Alienacja rodzicielska jako ...*, s. 15. Zob. także: t. j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1950.

⁸² M. Toeplitz-Winiewska, *Opieka nad dziećmi – standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rozwodowych*. „Psychologia wychowawcza” 2014. nr 5, s. 180. [Online]. Dostępne w Internecie: <https://e-psychologiawychowawcza.pl/api/files/view/67864.pdf> [dostęp: 12.11.2019].

⁸³ Ibidem.

odróżnieniem prawdziwych wspomnień od wyobrażeń przez dzieci, posługiwanie się stereotypami przez dzieci oraz wadliwe procedury, stosowane podczas gromadzenia materiału śledczego⁸⁴.

Stosowanie sankcji karnych i finansowych wobec rodzica byłoby jednocześnie niewłaściwe oraz sprzeczne z art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁸⁵, w sytuacji poddawania szantażowi lub manipulacjom tego rodzica, formalnie utrudniającego kontakt z dzieckiem przez osoby mu bliskie, w celu doprowadzenia do przyjęcia przez niego takiej postawy, a takie naciski miewają miejsce⁸⁶.

Nie można także bagatelizować sytuacji, gdy stosowanie *alienacji rodzicielskiej* jest skutkiem zaburzeń rodzica, który ją stosuje np. na skutek nieuzasadnionego lęku o dziecko lub gdy ten rodzic nie zdaje sobie świadomości ze swojej postawy, w tym obszarze. Zwłaszcza, że odróżnienie świadomości i nieświadomości postaw, w tej sprawie nie zawsze jest sprawą łatwą i jednoznaczną. Także podczas postępowania sądowego.

Należy dodać, że pomimo, że *alienacja rodzicielska* jest przemocą, przeciwdziałanie jej, w oparciu o sankcje karne nie jest optymalne z punktu widzenia terapii⁸⁷.

Wprowadzenie zmian, zawartych w niniejszej ustawie nie wymaga wydania aktów wykonawczych i nie stoi w sprzeczności z prawem Unii Europejskiej. Nie wymaga także poniesienia dodatkowych nakładów finansowych.

Opracował: Maciej Wojewódka

⁸⁴ A. Memon, A. Vrij, R. Bull, *Prawo i psychologia: Wiarygodność zeznań podczas procesu dowodowego*, przeł. J. Radzicki, Gdańsk 2010. s. 233 – 242.

⁸⁵ Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483 z późn. zm.

⁸⁶ Zob. J. Kozieł, *Op. cit.* Zobacz także: M. Wojewódka, *Dziecko ...*, s. 22 -23.

⁸⁷ D. Glaser, *Jak sobie radzić z problemem krzywdzenia i zaniedbywania emocjonalnego – dalszy rozwój ram konceptualnych (FRAMEA)*, przeł. A. Czajkowska-Błaziak, „Dziecko krzywdzone” 2011. vol. 10. nr 4 (37), s. 26 [Online]. Dostępne w Internecie:

http://fdds.pl/wp-content/uploads/2016/05/Glaser_D_2011_Jak_sobie_radzic_z_problemem.pdf [dostęp: 14.12.2018]. Zob także: M. Wojewódka, *Trudności w prawnej ochronie dziecka przed przemocą* [Online]. Dostępne w Internecie: <https://sites.google.com/site/maciejwojewodka/home/nietkore-trudnosci-w-prawnej-ochronie-dziecka-przed-przemoca> [dostęp: 14.12.2018].